

Ferağ Kaydında Rûhâ'da Yazıldığı Belirtilen Bir Tıp Kitabı*

Medical Book That is Stated in The Waiver Record to Have Been Written in Rûhâ

Mehtap Alperⁱ

ⁱDr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
https://orcid.org/0000-0003-3024-5378

Öz

Amaç: Bu çalışmada, Osmanlı dönemi tıp eserlerinden biri olan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* adlı tıp kitabının tanıtılması ve eserde önemli görülen bazı hususların verilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: Çalışmada, önceden Latin harflerine aktarılan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*'dan bazı örnekler sunulmuştur. Eserin tıp tarihindeki yerini ve müellifini belirleyebilmek için literatür taramasından yararlanılmıştır.

Bulgular: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* birincil kaynaklardan yararlanılarak yazılmış bir tıp kitabıdır. Eserde hekimin kendi deneyimlerine de yer verildiği görülür. Eserde Osmanlı dönemi hekimliği, aktarılığı ile tıp tarihi ve etik açısından önemli bilgiler verilmiştir. Kitabın son sayfasında eserin 1751-1752'de Ruha'da (Urfa) telif edildiğine dair bir bilgi bulunmaktadır. *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*'da "sevda ve merakıyye" hastalığının anlatıldığı bölüm ile eserin manzum kısmında geçen "Kudsî Mustafa" ifadesi ise eserin, "Kuds pâyesi" ile ödüllendirilen hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'ye ait olduğuna işaret eden önemli bir bulgudur.

Sonuç: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*, Osmanlı döneminde yazılmış genel tıp kitaplarından biridir. Geleneksel tıbbın özgün kaynaklarından yapılan aktarmalara yer verilen eserde Batı tıbbı etkisi de görülür. *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* adlı kitapta, pek çok hastalığa dair tedavi yöntemleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*, Osmanlı Tıbbı, "Kudsî Mustafa", Hekimbaşı Hayâtîzâde Mustafa Efendi

ABSTRACT

Objective: This study aims to introduce the medical book *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* one of the medical works of Ottoman period, and to provide some important points in the work.

Materials and Method: In this paper some examples from *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* which was previously transferred to Latin letters are presented. A literature review was used to determine the works's place and its author in medical history.

Results: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*, is a medical book written with primary sources. It is also that the doctor's own experiences are included in the book. In the work some important in formation about Ottoman period medical profession, herbalist medical history and ethic are presented. In the end of book it is mentional that the work published in Ruha (Urfa) in 1751-1752. The section in *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* where disease "sevda ve merakıyye" is described and the expression "Kudsî Mustafa" in the verse, part of the work indicate that the work the belongs to the chief physician Hayâtîzâde Mustafa Efendi who was awarded the "Kuds rank".

Conclusion: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* is one of the general medical boks written during the Ottoman period. The influence of Western medicine is also seen in the work that includes quotations from original sources of traditional. In the book, entitled *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'* the treatment of many diseases is discussed.

Keywords: *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*, Ottoman Medicine, "Kudsî Mustafa", Chief Physician Hayâtîzâde Mustafa Efendi

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(3):980-989

DOI: 10.31020/mutfd.1732468

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 01. Temmuz.2025; Kabul Tarihi- Accepted: 12. Eylül.2025

İletişim- Correspondence Author: Mehtap Alper <alper.mehtap@hotmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Selçuklu kültürel yapısının mirasçısı olan Osmanlı Devleti'nde eğitimin gerçekleştiği esas kurumlar medreselerdi. Osmanlı döneminde tıp eğitimi de çoğunlukla medreselerde veya darüşşifalarda gerçekleştirilirdi Osmanlı döneminde hekim adaylarına verilen teorik ve pratik bilgiler, usta-çırak yöntemiyle öğretilirdi.¹ Osmanlı döneminde sağlık hizmetlerinin verildiği yerlerden biri de “tıbbî dükkânlar”dı. Bu dükkânların açılabilmesi için hekimbaşının izni gerekirdi.² Bu dönemde tüm sağlıkçıların yöneticisi konumunda olan hekimler, “reisül-etıbbâ”, “seretıbbâ-yı hassa” veya “hekimbaşı” olarak adlandırılırdı.¹

XIV. ve XVIII. yüzyıllar arasında yazılan Osmanlı bilimsel eserlerin büyük bir bölümünün İslam dünyasının bilim dili olan Arapçayla yazıldığı bilinir. XVIII. yüzyıla kadar Arapçadan Osmanlı Türkçesine yapılan çeviriler sayıca fazla olmasa da tıp, astronomi ve kozmografya gibi alanlarda Arapçadan Osmanlı Türkçesine tercüme yapılmıştır. XVIII. yüzyıla kadar yapılan Türkçe tercüme, bilim insanlarının kişisel çabalarıyla veya sultanlar ile devletin ileri gelenlerinin istekleriyle yapılmıştır. XVIII. yüzyılda ise bilim ve tarih kitaplarının Osmanlı Türkçesine kazandırma girişimlerinin devlet tarafından teşvik edilmiştir.³

Osmanlı dönemine ait tıp kitaplarında ilaçlar, “basit” ve “birleşik” olmak üzere belli bir düzen içerisinde ele alınmış ve bu kitaplarda tıpla ilgili çeşitli konulara da yer verilmiştir. Bu dönem hekimleri, tedavide öncelikle müfred ilaçlardan seçerdi.⁴ Basit ilaçlara ait “müfredat ilaçlar” ile birleşik ilaçlara yer veren “akrabidin”ler, Osmanlı tıbbında beğenilen ilgi gören eserler olmuştur.⁵ Osmanlı hekimleri, uyguladıkları tedavilerde başarılı olabilmeleri için ilaç olarak kullanılan drogları çok iyi bilmeleri gerekiyordu.⁶ Osmanlı hekimlerinin iyi tıp kitaplarında belirtilen ilaçlar konusunda deneyimli ve hâzık olmaları da beklenirdi. Hekimler, bunları farklı mizaçlara sahip insanlara etkilerinin nasıl olacağı konusunda da deneyimli olmalıydı.⁵ Osmanlı hekimlerinin “dört humor”, yani dört unsur teorisini bilmeleri ve bu konuda deneyimli olmaları darüşşifalara atanabilmenin de koşullarındandı.⁷

XVII. yüzyılla birlikte Osmanlı tıbbında farklı tıp akımlarının etkileri görülmeye başlamıştır. Bu yüzyılda, Osmanlı tıbbını en çok etkileyen Paracelsus ve onun takipçileri olmuştur.⁶ Geleneksel kitapların tıp alanındaki ilerlemeler için bir engel olduğunu ileri süren Paracelsus’a göre bu kitaplar atılmalıydı.⁸ Paracelsus’un hastalıkların tedavi edilmesine yönelik kuramı, döneminde neredeyse hiç desteklenmemiş olsa bile bu kuram, zihinlere değişim gereksinimini yerleştirmiştir.⁹ XVII. yüzyıl Osmanlı tıbbında İtalya ve özellikle kökleri XIII. yüzyıla dayanan Padua okulunun etkisi de görülür.¹⁰ Şirvanlı Şemseddin-i İtâkî, Sakızlı İsa, Emir Çelebi ve Zeynelâbidin bin Halil XVII. yüzyılda yaşadığı bilinen önemli hekimlerindendir. Türk tıbbında ender rastlanılan anatomi türünün örneğini veren Şemseddin-i İtâkî’nin eserinde kullandığı anatomi şemalarını Vesalius’tan aldığı tahmin edilmektedir.¹¹ Hekimbaşı Salih bin Nasrullah XVII. yüzyılda Batı tıbbını takip eden önemli isimlerden biri olarak bilinir. Hekimbaşının yeni kimyayla ilgili eseri, Osmanlı tıbbında “Tıbb-ı Cedid” olarak bilinen akımın da adı olmuştur.¹² Osmanlı ülkesinde yaşanan “Tıbb-ı Cedid” akımı, dönem olarak henüz yeterince araştırılmamıştır.⁶

XVII. yüzyıla ait mühimme defterlerinde bu dönem tıbbı hakkında bilgi edinebilecek 59 yıllık vukuatla ilgili defterlerin elde olmadığı bilinmektedir. XVII. yüzyıldaki Osmanlı tıbbına ait belgelerin eksik olması, Osmanlı sağlık alanında yaşanan olaylara dair bilgilere ulaşabilmesine engel oluşturmaktadır. XVIII. yüzyıla ait bazı belgelerdeki yazıların zorluğunun arşiv ve kütüphanelerdeki çalışmaları zorlaştırdığı düşünülmektedir.² Bu çalışmaya konu olan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ* adlı tıp kitabında, tıba dair bilgiler yanında tıp tarihini ve tıp etiğini ilgilendiren bazı konulara da yer verilmesi bakımından önemlidir.

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmaya konu olan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ*¹³ adlı tıp eseri, Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir. Bu yazma eser yaklaşık 146 yapraktan oluşmaktadır. Çalışma, çeviri yazısı yapılan bu nüshadan seçilen örneklerden yararlanılarak yapılmıştır. Çalışmada şu sözlüklerden¹⁴⁻¹⁶ yararlanılmıştır.

Eserin müellifini tespit edebilmek ve eserde önemli olduğu düşünülen bazı kısımların tıp tarihindeki yerini ortaya koyabilmek için literatür taraması yönteminden yararlanılmıştır.

Çalışmada, *Müfredât-ı İlm-i Eczâ*'nın tıp, tıp tarihi ve tıp etiği açısından önemli görülen kısımları ile eserin önemli görülen bazı kısımlarından örnekler sunulmuştur. Seçilen bu kısımlar, çalışmanın bulgular kısmında verilmiştir. Çalışmada yapılan numaralandırmadaki birinci sayı, sayfanın numarasını sonraki ise satır numarasını gösterir. Sayfa ve satır numaraları arasında eğik çizgi (/) kullanılmıştır.

Bulgular

Bu çalışmada tanıtılacak ve önemli görülen örnekleri verilecek olan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ*, Osmanlı dönemine ait genel konulu Türkçe tıp kitaplarından biridir. Kitap, birkaç sayfa dışında mensur olarak yazılmıştır. Kitabın iç kapağına bir kâğıt yapıştırılmıştır. Kurşun kalemle yazılan bu kâğıtta, Arap harfleriyle "Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercemesi"; Latin harfleriyle "Müfredat-ı İbn-i Baytar Tercümesi" ve yay ayrıç içerisinde "Türki" notu düşülmüştür. Yazmada, eserin İbn-i Baytar'dan tercüme edildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat kitapta müfredat devalar üzerinde durulmuştur. Eserde hekimin belirttiği başlıca kaynaklar, İbn-i Masûye, İbn-i Sînâ, Fahr-i Râzî gibi ünlü bilginler ve Batı tıbbının bazı hekimleridir. Eserin ilk bölümünün bir kısmı yoktur. Dolayısıyla eserin ithaf kısmının bu sayfalarda kaldığını söylemek uygun olacaktır. Arap rakamlarıyla numaralandırmalardan yola çıkarak eserin yaklaşık ilk 30 sayfasının kopuk olduğu söylenebilir. Yazmada; bap adları kimi zaman belirtilmemiştir.

Birinci bâb: İlk sayfaları kopuk olan bu bölümde, müfredat devaların özellikleri üzerinde durulmuştur(1b/1-8a/8). Bu çalışmaya konu olan *Müfredât-ı İlm-i Eczâ* adlı tıp eseri, Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'ndedir.

İkinci bâb: Müfredatların özellikleri ve bunların insanların mizaçlarına göre alınmasının önemi, ahlat-ı erbaa'yı oluşturan unsurlar ve bunların özellikleri ile macunlara dair açıklamalar yapılmıştır (8a/8-23a/14).

Üçüncü bâb: Mâlîhulyâ, baş ağrısı ve nezle üzerinde durulmuştur (17b/7-22a/14).

Dördüncü bâb: Göz hastalıkları ve ilaçları açıklanmıştır (22a/14- 37b/3).

Beşinci bâb: Kulak hastalıklarının ilaçlarına değinilmiştir (37b/11-43b/10).

Altıncı bâb: bölüm: Burunla ilgili hastalıklar ve ilaçları konusuna yer verilmiştir (44b/11-47a/13).

Yedinci bâb: Dil, ağız ve boğaza ait hastalıklar konusu ele alınmıştır (47a/13-51b/8).

Sekizinci bâb: Diş hastalıklarının tedavileri açıklanmıştır (51b/8-60a/14).

Dokuzuncu bâb: Yüzde görülen hastalıklar üzerinde durulan bu bölümde saç, sakal ve kirpik dökülmesinin tedavisine de yer verilmiştir (60a/14-63a/9).

Onuncu bâb: Kan aldırma, damarlar, nabız, idrar renklerine göre hastalıkların belirlenmesi ve bunlara yapılacak ilaçlar, hastanın belirtilerine göre hastalığının derecesi açıklanmış, istiska türleri ve bunlardan tedavisi zor olduğu belirtilen “zıkkî” türü, behak hastalığı üzerinde durulmuştur (63a/10-73a/5).

On birinci bâb: Basur ve kulunç gibi İnsan vücudundaki “rîh” adı verilen yeller hakkındadır (73a/5-7ab/8).

On ikinci bâb: İstiska hastalığının tedavisi ve türleri üzerinde durulmuştur (74b/9-78b/13).

On beşinci bâb: Cüzam hastalığının ilacının tedavisinde kullanılabilecek olan haplar ve bitkiler konu edilmiştir (78b/13-79b/9).

On altıncı bâb: Elde olan şakayık hastalığı ve elde olan tuzlu balgam, siğiller, idrar yolları hastalıkları, taşların düşürülmesi gibi birçok hastalığın tedavileri verilmiştir (79b/9-82a/4).

Yirminci bâb: Bevâsir zahmeti, ilârûs hastalığı, makat yarılması, ishal gibi iç hastalıklar için yapılan çeşitli türlerdeki ilaçlara yer verilmiştir (82a/5- 87a/15).

Yirmi birinci bâb: Bu bölümde sevda ve merakiye hastalığı, bu hastalıklar arasındaki farklar, sevda hastalıkları, bunların farkları ve sevda, mâlihulya hastalıkları için yapılan macun türünde ilaçların yapılma yöntemleri açıklanmıştır (87a/15-107/1).

Yirmi ikinci bâb: Organlardaki titremenin tedavilerinden bahsedilmiştir (107b/1-108b/1).

Yirmi üçüncü bâb: Sarılık hastalığı ve bu hastalığın ilaçları açıklanmıştır (108b/2-109b/17).

Yirmi dördüncü bâb: Süst endamlık hastalığı ve bu hastalığın ilaçları açıklanmıştır (110a/1-13b/13).

Yirmi beşinci bâb: İnsana faydası olan müşhil ve kabız vb. hastalıklara faydalı olan haplar hakkındadır (107b/15-122b/5).

Yirmi dokuzuncu bâb: Yaralar için merhem hazırlama sanatları üzerinde durulmuştur (122b/5-125a).

Otuzuncu bâb: Çeşitli yağların elde edilme yöntemlerine yer verilmiştir (125a/ 126b/5).

Otuz birinci bâb: Ayaric ve cevârişler hakkında bilgi verilmiştir (126b/5- 129a/7).

Otuz ikinci bâb: Tiryaklar ve tiryâk-ı erbaa ve diğer macunların nasıl yapılacağına dair açıklamalara yer verilmiştir (129a/8-136a/11).

Otuz üçüncü bâb: Tiryâk-ı farûk ve geri kalan tiryaklar, ayaric hapları, merhemler ve yağların faydaları ile özellikle yağların kullanım süreleri üzerinde durulmuştur (136a/11-136b/9).

Otuz dördüncü bâb: Maṭbūḥ ve naḫûlar (nuku) hakkında açıklamalar yapılmıştır (136b/9-140a/5).

Otuz beşinci bâb: Şerbetler ve insanı kusturacak ilaçlar hakkında bilgi verilmiştir (140a/5- 143b/2).

Otuz altıncı bâb: Sükencîbîn şerbetleri ve meyvelerle yapılan tatlı sıvılar hakkında açıklamalar yapılmıştır (141b-3-144a/9).

Kırk altıncı bâb: Bazı bitkiler, alfabetik olarak sıralanmış ve bunların özelliklerinden bahsedilmiştir (144a/9-146/14).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'nın önemi sadece özgün kaynaklardan yapılan aktarmaları içeren bir eser olmasından kaynaklanmaz. Eserde hekimin kendi deneyimleriyle bulduğu ilaçlara da yer verdiği görülür. Eserde ara ara geçen hitaplarda hekimin sahip olduğu tıbbî bilgilerini, tıp ilmini öğretme isteği fark edilir. Bunlar, hekimin eserini yazdırırken ona yardım eden kişiye hitapları olarak da düşünülebilir. Hekimin bazı tıbbî bilgileri, deneyimiyle bulduğunu ve seslenişini ifade ettiği sözleri eserden seçilen şu örneklerle kanıtlanabilir.

“Kendi mücerrebâtumuzdandır mişli bulunmaz bir ma’cündür.” (16b/ 16).

“Şarâblar iki yıla degin şurur işte benüm cânım buña nazâr idüp anı göre ‘amel idesin” (136b /8).

“İmdi benüm cânım dâ’imâ bunları pek gözetmek gerekdür...”(65a/9-10).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da belirtildiğine göre eski hekimler, çare bulamadıkları veya bazı tedavileri uygulamaktan çekindikleri durumlarda iksirle şifa yoluna başvurabilmektedir Hekim, eserde göz hastalıklarından biri olan “kara su” hastalığından bahsederken bu hastalığa iksirle tedavi yönteminin uygulanmasının daha doğru olduğunu belirtir. Aslında kehhaller, kitaplarda bu hastalığa ilaç olduğunu bildirmemişlerdir. Ancak hekime göre bu hastalığa, herhangi bir yolla ilaç yapılamayacağı için ilaç uygulamaları zahmet çekmekten öteye gidemeyecektir. Ona göre bir hekimin bu hastalığı tedavi edilebilmesi için Lokman Hekim'in sahip olduğu “iksir-i â'zâm sürmesi” ne sahip olması gereklidir. Çünkü tabipler, imtina edip deva bulamadıkları birkaç hastalık için “hükemâ-yı mütekaddimîn” in iksirle ilaç yaptıklarını açıklamışlardır. Hükemâ-yı mütekaddimîn bu yöntemi ispatla bildirmişlerdir. Hekim, bu ilmi Allah'ın herkese nasip etmeyeceğini belirtmiştir. Hekimin bu konudaki referansları, Râzî ve ondan sonra gelen isimlerden Cabir İbn-i Hayyan 'dır. Hekimin bu sözlerinin çeviri yazısı şöyledir:

“cümleden biri göze inen kara şuya ya'nî etıbbâ kehhâller kitâblarında mu'âlece kabûl ider dimişler velikîn bu haķîrûñ anladuğı budur ki kara şuya bir vechle 'ilâc peẓîr olmaz hemân zahmet çeküp mu'âlece etmeyeler Loķmân heķimûñ mâlik olduğı iksir-i â'zâm sürmesine mâlik ola zîrâ birkaç büyük maraz içün etıbbâ 'ibâ idüp devâ bulmaduklarına hükemâ-yı mütekâddimîn havâş-ı iksîrde 'ilâc etdüklerini şerh eylemişlerdür ve perhîz ile isbât idüp beyân eylemişlerdür bu 'ilmi ise allâh te'âlâ herkese ihsân etmez...öyle olduķda cem'î 'ilmüñ kemâlin biz diledüğümüz kula ihsân iderüz deyü buyurduğından taķşîş olındı vesîķâ şâhibi faķır-ı râzî hazretleridür ve nâ'ibinden câbir ibn-i hayyânü's-sûfî hazretleridür ve nice kitâblar te'lîf eylemişlerdür ve meşhûr 'âlimdür” (63a11/17).

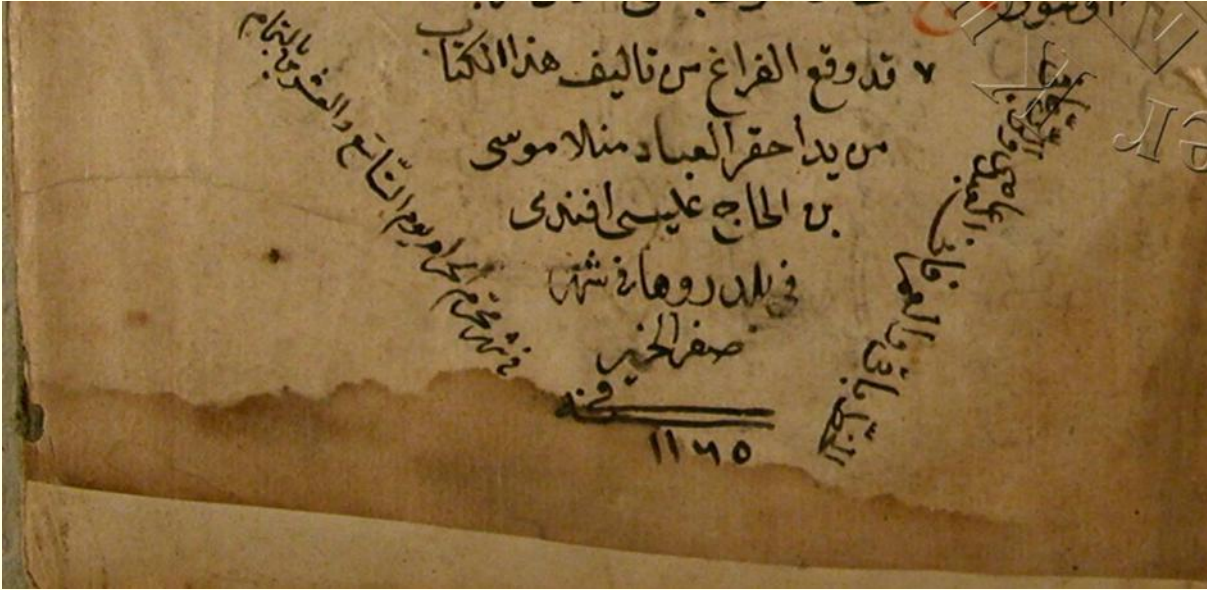
Müfredât-ı İlm-i Eczâ' genel tıp, tıp tarihi ile tıp etiği açısından da önemli bir tıp eseridir. Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da başlıca organlarda görülen hastalıklar ve bunların tedavilerinin yanında kan alma günleri, kan alırken dikkat edilecek hususlar ve damarlarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Eserde damarlarla ilgili iki şema vardır. Eserdeki damarlar konusunun işlenişi ve bu şemalar, anatomi açısından da değerdendirilebilir. Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da Osmanlı dönemi hekimliği ve tıp tarihi ve etik alanı açısından önemli bilgilere de değinilmiştir.

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'nın son sayfasında verilen ferağ kaydında ömrün geçici olduğu ve zenginliğin Allah'a mahsus olduğu belirtildikten sonra eserin 1751- 1752 yılının Muharrem ayının 19'unda Urfa'da telif edildiğine dair bir bilgi verilmiştir.

Saç taraftaki yazı: *“el-hıfz'üz-baķî ve'l-ömr-i fânî el-'abdü'l-'âmiyy ve'l-rabb-ı ğânî”(Şekil. 1).*

Ortadaki yazı: *“ķad vekaa'l-ferâğ min te'lîf haẓâü'l-kitâb min yedâ haķîrü'l-ibâd monlâ muşâ bin el-hâc îsâ efendi, Fî belde-i rûhâ fî şehri seferü'l-hayr fî sene 1165”(Şekil. 1).*

Soldaki yazı: *“muħarremü'l-ħarâm yevmü't-tâsî ve'l-aşer bi'l-temmâm”(Şekil. 1).*

Şekil. 1. Müfredât-ı İlm-i Eczâ'nın son yaprağında geçen ferağ kaydı*

Eserin son sayfasındaki ferağ kaydında 1751-1752'de, Urfa'da, Monla Musa bin Hac İsa Efendi tarafından telif edildiği belirtilmiştir. Ancak, eserin müellifine dair asıl bilginin manzum kısımlardaki bir satırda geçen “Kudsî Muştafâ” olduğu düşünülmektedir. Osmanlı hekimbaşlarından Hayatîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin yaşadığı dönemde Kuds payesiyle ödüllendirildiği bilinmektedir¹⁷ Eserin manzum satırlarında hayırla anılmak ve duayla ihya edilmek isteyen “Kudsî Mustafâ”, kendisini şu sözlerle anlatmıştır:

“bu kudsî muştafâyı hayr ile yâd

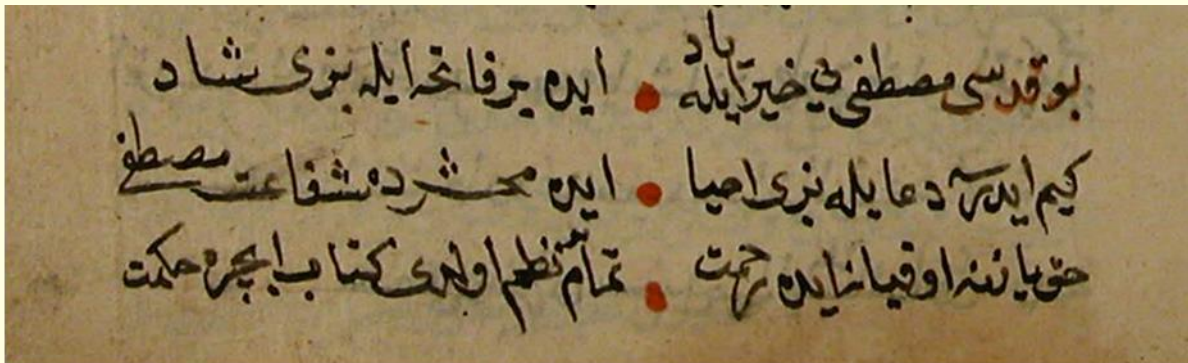
ide bir fâtîha ile bizi şâd

Kim iderse du'âyla bizi ihyâ

ide mahşerde şefâ'at muştafâ

haq yanına okıyana ide rahmet

tamâm yine nazm oldu kitâb içre hikmet” (Şekil. 2).

Şekil. 2. Eserdeki manzum kısımlarda “Kudsî Muştafâ”nın dileklerini ifade eden satırlar.

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'nın hekimbaşı Hayatîzâde Mustafa Feyzî Efendi'ye ait olabileceğini gösteren bir başka bilgi de eserin yirmi birinci bölümünde açıklanan “sevda ve merakiye” hastalığıdır. Hayatîzâde Mustafa Feyzî

*Bu çalışmada kullanılan yazma eser görüntüleri, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'ndan temin edilmiştir.

Efendi'nin bu hastalığa dair yazdığı eserinde Antona Hekim (Anton)'dan aldığını belirttiği şerbetin alındığı hekim¹⁸ aynıdır. Söz konusu şerbetin kaynağı eserde şöyle belirtilmiştir:

“hekîm-i ântonâdan menkûldür ki bu şerbet marâz-ı mezkûr içün terkîb eyledüm...” (Müfredât-ı İlm-i Eczâ, 99b/ 3-5).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da, birkaç kez Senertus hekimin bilgilerine de başvurulmuştur. Senertus hekim, Sâlih Bin Nasrullah'ın eserinde de yer verilen Senertus hekimin kuvvetli bir ihtimalle Paracelsus'un takipçilerinden biri olan Daniel Senert olduğu söylenebilir ¹⁹Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin eserindeki ve Müfredât-ı İlm-i Eczâ' daki Senertus aktarmaları kısaca şöyle verilebilir:

“...müte’ahhirinden Senertûs sevdâ-yı merâkiyye tevellüd eyledügi ..”(Müfredât-ı İlm-i Eczâ, 88b/11-12).

“... müteahhirinden Senertus sevdâ-yı [17] merâkiyye tevellüd eyledügi...” ¹⁸

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da, “sevda ve merakıyye” hastalığının ele alındığı yirmi birinci bölümde geçen şu cümleler, hekimin Latince kaynaklardan yararlandığını gösterir:

“çilek edviyyesine mürâ’caat olunur hükemâ-yı lâtin ittîfâk eylemişlerdür”(Müfredât-ı İlm-i Eczâ, 102a/15).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'dan seçilen bu örnekler, eserdeki bilgilerin sahibinin Batı tıbbını bilen bir hekim olduğuna dair önemli bulgular sunar. Anton ve Senertus hekimlerden yapılan aktarmalar, hekimin “sevdâ ve merakıyye” hastalığını ele aldığı eseriyle örtüşmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da, “malihulya” hastalığı için farklı tedavi yöntemleri de verilmiştir:

“mâlîhulyâya nâfi’dür şıfatı budur incü dört dirhem altun varakı...”(Müfredât-ı İlm-i Eczâ, 109a/7-8).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'daki ele alınan “sevda ve merakıyye” ile “Kudsî Mustafa” ifadesi, Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'ye dair önemli ipuçlarıdır. Eserin bir kısmında Batı tıbbına hâkim olan bir hekimin bilgileri verilir. Bu ipuçları ışığında, eserin sonundaki kayıta geçen Monla Musa bin Hac İsa Efendi'yi müstensih olarak düşünmek daha uygun olacaktır.

Eserin müellifi olarak düşünülen Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'yi kısaca hatırlatmak uygun olacaktır. Hayâtîzâde Mustafa Efendi, Yahudi asıllı bir hekimdir. Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin İslamiyet'i kabul etmeden önceki adı, “Moche Ben Raphael Avravanel” dir.²⁰ Bilgisiyle üstün olduğu için Turhan Vâlide Sultan'ın ilgisini çekmiştir ve sultanın aracılığıyla V. Mehmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında İslamiyet'i kabul etmiştir. Hayâtîzâde, diğer hekimler gibi şifâhânelerde veya medreselerde yetişmiş bir hekim değildir. Babası Hayâtîzâde, Fındıklılı Mehmed Ağa, Yahudi hekimlerden eğitim görmüştür.²¹ Tahsilini İtalya'da yapan hekim, Hamse-i Hayâtîzâde'sinde tıp alanındaki yeni konulara değinmiştir²² Hamse'sindeki eserlerden biri olan *Risâle-i Sevdâ-i Merakiyye*'sinde F. Platter ve Anton gibi yabancı hekimlerden yararlanmıştır. *Tuhfetü'l-Mülûk, Hülâsü't-Tıbb, Risâleti fî Takâtîrî'l-Miyâh* adlarıyla bilinen üç eserin de hekimbaşına ait olduğuna dair bilgiler vardır²³ Hekimbaşının ölümü üzerine bir tarih düşüren Himmetzâde Efendi, Hayâtîzâde'nin gitmesiyle birlikte tıbbın da gittiğini şöyle dile getirmiştir: *“tîb ma'an gitdi hayâtî-zâde-i dâna ile”*¹⁷ Hekimbaşının torunu Hayâtîzâde (Küçük) ise 1724 ile 1736 arasında hekimbaşılık yapmıştır.²¹

Müfredât-ı İlm-i Eczâ'da, Osmanlı tababetinde yaşanan bazı sorunlar ve bu dönemdeki bazı gerçeklere de değinilmiştir. Hekim, yaşadığı dönemde sağlık alanında görülen bazı olumsuzlukları anlatırken özgün tıp kitaplarının önemine değinmiştir. Hekime göre yaşanan bu sorunlar, gerçek tıp kitaplarından yararlanılmamasından kaynaklanmıştır. Hekim, yaşadığı dönemde herhangi bir üstada hizmet etmemiş ve ustalık kazanmamış bazı dervişlerin ellerine bir nüsha geçtiğinde parmakta yazı çıkardıklarını belirtmiştir.

Hekime göre bu kişilerin hangi nüshanın veya eczanın özgün hâli olup olmadığından asla haberi yokken “hekimim” diyerek aktar dükkânına gidip herhangi bir eczayı istediklerinde aktar, ecza satmak amacıyla uygun olmayan bir ecza verir. Aktara giden kişiler, hekimim diyerek iyi macun yapılmıştır diyerek alır. Bu kişiler, bazı ümmet-i Muhammed’e iyi macun yapılmıştır, diye verir. Bu farklı ve zıt eczadan hastalığı şiddetlenen kişi, aktarın kendini öldürdüğünü söyleyerek onu kınamaya başlar. Böylece padişahlar ve vezirlere verildiğinde hayat suyu gibi bedene hayat veren ve hazırlanış biçimleri önceden bilinen macunlar; eczaların özgün hâllerini bilmeyen, işinin ehli olmayan, deneyimsiz kişiler elinde halka zarar veren bir ilaç hâline dönüşmüştür. Hekim, eserde bu durumu şöyle dile getirmiştir:

“hükemâ-yı eṭṭibbâ arasında gâyetle a’lâ ma’cündür velîkin fî zemânînâ ba’zı ihvân ve dervîşân ellerine birer nüshâ girüp barmağda yazı çıkardıkları sebebiyle üstâda hizmet etmeden ve pîr-perver olmadan ve yazılan nüshanuñ ve eczânüñ eyüsi ve kemini bilmedüğinden şöñra eczânüñ dahı aşlı bu mîdur degilmidür aşla haberi yoğiken hekim kişiyem deyüp ‘attâr dükkânına varup falân eczâyı vir didüğinden ‘attâr dahı eczâ şatmak murâdı olup olmağın bir muhâlif eczâ virüp hekim diyüp kişi dahı der süst eczâ virdi deyüp alup ba’z ümmet-i muhammede eyü ma’cün mebnîdür deyü virür muhâlif ve muğâyir eczâdan marazı dahı müşted olup bu kez miskîn-i marîz olan âdem beni öldürdi deyü zemmetmege başlar hükemânüñ pâdişâhlara ve vüzarâyâ mâyi’-i hayât gibi bedene hayât viren ma’cün-ı mebnî halka ikrâh etdürürler” (16a/1-17).

Osmanlı tıbbında kan aldırma ve hacamat yaparken ayın gökyüzünde görülen biçimi dikkate alınır. Gökyüzünde ayın parlaklığının azalması gerektiği için ayın on altısı ve on yedisi olup da ayın parlaklığı eksilene kadar kan alınmamasında fayda vardır.²⁴ Hekime göre ayın on altısından yirmi sekizine kadar kan aldırma çok faydalıdır, fakat ayın on beşinci gününe kadar kan almak tamamıyla yanlıştır. Hekim, insan bedenindeki damar sayısının dört yüz kırk olduğunu söyleyerek hekimlerin otuz iki damardan kan alınabileceği konusunda aynı görüşte olduklarını ve her bir damarda başka bir özellik olduğunu şöyle belirtmiştir:

“imdi benüm cânım dâ’imâ bunları pek gözetmek gerekdür ayuñ on altıncı gününden yigirmi sekizinci günine degin kan aldurmak ziyâde nâfi’dür evvelinden on beşinci gününe degin kan aldurmak küllî hatâ olduğın beyân eyledük gaflet olunmaya ve bundan hükemânüñ ittifâkı otuz iki tamaradan kan alunur ve kalanından alunmaz zîrâ insânda dört yüz kırk tamar vardır hükemâ otuz ikisini ihtiyâr itdiler ve her bir tamarda bir başka havaş vardır...” (65a/9-17).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ’ da hangi damarlardan kan alınması gerektiği ve kan alınacak günlerin bilinmesinin önemi açıklanmıştır. Hekim, yaşadığı dönemde dükkânlarda kan alınacak günlere uymadan rastgele kan alınmasını eleştirerek Allah’ın bu kişileri ıslah etmesini dilemiştir. Hekime göre her gün kan almak doğru değildir; kan almanın günü, hatta saatleri vardır. Hekim, eserde kan alınmasının doğru olduğu günleri belirtilmiş, fakat bu saatler hakkında bilgi vermemiştir. Hekimin dükkânlara gidildiğinde sürekli, rastgele kan alanları ve kan almaya düşkün olanları eleştirdiği ve böyle insanlara ıslah dilediği cümleler şöyledir:

“imdi kan almağa kanķı tamaradan kaşd etmek gerekdür ve günlerden ve kanķı günlerde mazardur anı beyan ider ammâ kan bizüm bu zamânda ne zamân bir dükkâna varasın sende kan alurlar velîkin bu gün eyyümidür ve fenâmıdır ve naşmıdır anı bilmezler hemân iki pâre mâyillerdür zîrâ bu kan almak pek muhâlifdür her gün alınmaz ve anuñ günü vardır ve sâ’ati vardır hemân allâh sübhâne ve te’âlâ cümleyi ıslâh eyleye.” (63a-63b /11-17). Eserdeki kan aldırılacak damar ve kan aldırma günleri kısaca şöyle örneklenebilir:

“evvel gününde kan almak el ve ayak ditremesi hâşıl ider” (64a/8-9).

“on dördüncü gününde kan aldursa bir maraza mübtelâ ola” (64b/4).

“altı tamar dahı şol kılda olur bunlardan iktizâsı olmayınca kan almayalar (65a/ 14-15).

Müfredât-ı İlm-i Eczâ’ da kadim tıbbın önemli hekimlerden yapılan bazı aktarmalar kısaca şöyledir:

“habbü’r-râvende İbn-i Mâsûyenün muhtarıdur sürer ve mürekkeb ısıtmalara nâfi’dür (115/1-2).

“ham zeytünü İbn-i Sînâ eydür eger sirkeyle bişürseler mazmaza itseler dış ağrusın gidere (55a/10-11).

Tartışma ve Sonuç

Müfredât-ı İlm-i Eczâ’, müfret drogları ele alan bir tıp kitabıdır. Eserde İbn-i Masûye, İbn-i Sîna, Râzî ve Ebû Hayyan gibi ünlü bilginlerden aktarmalara yer verilmiştir. *Müfredât-ı İlm-i Eczâ’* da kendi deneyimlerine de yer verdiğini belirtmiştir. Eserdeki “*Hükemâ-yı Lâtîn ittifâk eylemişlerdür*” ifadesi, hekimin Latince tıp kitaplarına vakıf olduğunu ve İtalyancayı da bildiğini düşündürülebilir.

Eserin ferağ kaydında, 1751-1752 yılında Urfa’da telif edildiği belirtilse de yine eserin kendisinde geçen “Kudsî Mustafa” ifadesi eserin müellifini belirleyebilecek en önemli bulgudur. Bu bulgu, yaşadığı dönemde “Kudsî pâyesi” ile ödüllendirildiği bilinen Hayatîzâde Mustafa Efendi’ye işaret etmektedir. Eserin bir bölümü olan “sevdâ ve merakkiyye” hastalığı da bunu destekleyen bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Eserdeki bu bulgular ışığında, ferağ kaydında eseri telif ettiği bilgisi verilen Monla Musa bin Hac İsa Efendi’yi, kitabın özgün bir nüshasını kopyalayan kişi olarak değerlendirmek daha doğru olabilir. Kitabın bölümlerdeki konu bütünlüğü ve benzer hitapların yinelenmesi, eserin eklemeler yapılmadan istinsah edildiğini gösteren ipuçları olarak değerlendirilebilir.

Eldeki bu kitap, XVII. yüzyılın en önemli hekimlerinden biri olarak kabul edilen, fakat sonradan gözden düşen Hayatîzâde Mustafa Efendi’nin bir kitabının XVIII. yüzyılda istinsah edilmiş bir nüshası olarak düşünülebilir. 18. yüzyılda istinsah edilen bu tıp kitabının Osmanlı medreselerinde, belki de darüşşifalarında hekim adaylarına okutulduğu tahmin edilebilir.

*Müfredât-ı İlm-i Eczâ’*daki bulgular, bu tıp kitabının özgün ve hekimin kendi deneyimleriyle ulaştığı tedavileri de içerdiğini gösterir. Eserin bir diğer önemi ise hekimin kendi yaşadığı dönemde sağlık alanında görülen sorunlara tanıklık etmesidir. Bu nedenle eser, genel tıbbın yanında tıp tarihi ve etik alanı için de önemlidir.

Bilgi

Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

Kaynaklar

1. Dinç G. Osmanlı tıbbı (1299- 1827). In: Tıp tarihi ve etiği ders kitabı. Sarı N. editors. İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40.Yılda 40 Kitap Serisi; 2007. pp: 155-174.
2. Akdeniz N. Osmanlılarda hekim ve hekimlik ahlâkı. İstanbul: 1977.
3. Günergun F. Osmanlı bilimi araştırmaları. Studies In Ottoman Science. 2003, V.(1) :1-32.
4. Altıntaş A. Anadolu tıbbı nedir-neden önemlidir? Anadolu Tıbbi Dergisi. 2022; 1(1): 1-10.
5. Sarı N. Osmanlılarda tıp ahlâkı. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, Anıl Reklam Matbaa Ltd. Şti; 2015.
6. Kazancıgil A. Osmanlılarda bilim ve teknoloji. 1. Baskı. İstanbul: Etkileşim Yayınları; 2007.
7. Aydın E. Dünya ve Türk tıp tarihi. İstanbul: Güneş Kitabevi; 2006.
8. Demirhan A. Kısa tıp tarihi. Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi; 1982.
9. Gökdoğan MD, Demir R, Unat Y. Osmanlılar’da bilim ve teknoloji. Cilt:1, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 2011: 211.
10. Arıcı M, Aksoy E. Tıbb-ı Cedîd ne kadar yenidir? Osmanlı tıbbında yenilik tartışmaları ve yeninin mahiyeti (1650-1750). Osmanlı Bilimi Araştırmaları. 2023; 24(2): 841-876.
11. Bayat AH. Tıp Tarihi. 2. Baskı. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği. 2010.
12. Dinar T. Tıbb-ı Cedîd yazmaları üzerine bazı tespitler. Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2012; 7(4): 1541-1546.

13. *Müfredât-ı İlm-i Eczâ'*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, (koleksiyon numarası: BY0000004842).
14. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları; 2012.
15. Şemsettin Sami. Kamus-ı Türkî, (Hazırlayan Paşa Yavuzarslan). Ankara: TDK Yayınları; 2010.
16. Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük, (Hazırlayan Zafer Önler). İstanbul: Simurg; 1999.
17. Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, Zeyl-i Şakâ'ik Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli, (Hazırlayan Ramazan Ekinci) editör Derya Örs İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 86; 2017.
18. Kültürel Z., Koç A. Ruhsal hastalıklara dair bir risâle: Sevdâ-yı Merâkiyye. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 30, İstanbul 2014; 217-244.
19. Koç Aydın A. Osmanlıda simyadan kimyaya geçiş süreci. Dört Öge. 2016 (9); 105-114.
20. Yıldırım N. Hayatîzâde Mustafa Efendi. in: TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1998: pp: 16- 17.
21. Serin S. Osmanlı sağlık sistemlerinin yönetimi hekimbaşılık kurumu. İstanbul: Kitabevi; 2021.
22. Ünver S. Tıp tarihi yıllığı, II. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayınları; 1983:22.
23. Bayat AH. Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşılar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları; 1999.
24. Altıntaş A. Osmanlı tıbbında sağlıklı yaşam. İstanbul: Yediveren Yayınları; 2022.